

NYELVMŰVELÉS

A szópárok.

A *szópár* elnevezést a nyelvtudomány többféle értelemben is használta. Szópárnak nevezte az *abroszkendő*, *áspiskigyó* féleket, amelyekben egy idegen és egy azonos jelentésű magyar szó társul.¹ Szópárnak nevezi azokat az idegenből kölcsönzött szavakat is, amelyeket kétszer vett át más-más korban, más-más úton, azonos vagy rokon jelentéssel, aminő például az *áfium* és az *ópium*, a *zsámoly* és a *sámli*. Továbbá szópárnak nevezte a *megyer*: *magyar*-típusú szavakat (*bodon* és *bödön*, *kevar* és *kever*, *omlik* és *ömlik*). Végül a mellérendelő összetételeket vagy egyik fajtáját is nevezték némelyek szópárnak. Erről az utolsóról lesz a következőkben szó.

A mellérendelő összetételek körét szeretném kitágítani, odasoroznám a szóismétlésnek *addig-addig*, *jobban-jobban*, *el-eljárt* féle alakjait, a *nőttön-nő*, *telides-teli*, *unos-untalan* féle figura etymologicá-nak is nevezett szókapcsolatokat, a szoros értelemben vett ikerszókat: *apró-cseprő*, *dinom-dánom*, *tarka-barka*, és természetesen elsősorban idetartoznának a szűkebb értelemben vett mellérendelő összetételek, amelyek szép számmal vannak és keletkeznek nyelvünkben: *apraja-nagyja*, *erdőn-mezőn*, *lépteny-yomon*. Ezeket azonban külön névvel *szópároknak* nevezném.

Hogy az ikerszók és a mellérendelő összetételek között általában véve mi a különbség, azt részletesen, rendszeresen és világosan elmondotta Kelemen József a Magyar Nyelvben [Szempontok az ikerszók vizsgálatához. XXXV (1939), 236—247.],² valóban minden okunk megvan rá, hogy különválasszuk őket, hogy az ikerszókat ne nevezzük egyszerűen mellérendelő összetételnek vagy szópárnak, vagy megfordítva. Mégis van köztük annyi rokon vonás, hogy ne tekintsük a kettőt a szóalkotás két merőben különböző fájának. Hiszen vannak olyan ikerszavaink is, amelyek eredetileg egyszerű mellérendelő összetételek voltak, pl. *hébe-hóba*, *toronyát-horonyát*, *ungot-berket*. A *tücsköt-bokerot*, *hetet-havat* sem tekinthetők másnak, mint ikerszónak, mert igaz ugyan, hogy mindkét tagjának külön-külön is van értelme, de egymáshoz eredetileg semmi közük sincsen. Az eredeti (és ma is használatos) *tücsköt-bogarat*, ill. *hét-havat* azért „romlott“ azzá, ami ma, hogy szabályosabb, szimmetrikusabb, ritmusosabb legyen. Egyszóval ne válasszuk szét azért őket egészen, hanem sorozzuk mindkettőt, az ikerszókat és a szópárokat egy felsőbb fogalom, a mellérendelő összetételek alá.

Az elkülönítés és besorolás alapja az, hogy a szópárok mindkét tagjának teljes értelme van, külön is használatos, az ikerszók egyik tagjának, olykor mind a kettőnek magában nincsen értelme (az értelemnélküli rész, ill. részek természetesen külön nem is használatosak).

Vannak a szópárok között minden szófajta-hoz tartozók, főnevek, melléknevek, igék, igenevek. A régiek, az általánosan ismertek tagjainak sorrendje is állandó, akár csak a szorosabb értelemben vett ikerszóké: *elül-hátul*, *kívül-belül*, *ország-világ*, *szegről-végről*, *télen-nyáron*, *ütött-kopott* stb., és nem megfordítva. Csak az újabbak között találunk olyanokat, amelyeknek tagjai fölcserélhetők is volnának. Némelyek a hosszú együttélés következtében egészen összeolvadtak, egybe is írjuk őket, sokszor meg is fedelkedünk származásukról, keletkezésük módjáról, arról, hogy közeli rokonaikat csak kötőjellel kapcsoljuk össze; ilyenek: *búbánat*, *bűbáj(ós)*, *csúszómászó*, *hírnév*,

¹ L. Szarvas Gábor, Keressétek az igazságot Nyr XXII (1893) 440, 493, 539 tt más-fajtrájú szópárokról is szó van.

² Lapalji jegyzetben az idetartozó irodalom jórészére is hivatkozás történik.

járokéld, jöttment, pörpatvar, rúgkapál, szántóvető, szóbeszéd, tősgyökeres. Második tagjuk el is vesztette nyomatékát.

Nagy számuk és szaporaságuk miatt osztályozni is kell őket. Legjobb lesz szokás szerint a két tag jelentéstartalmának egymáshoz való viszonyát tenni meg az osztályozás alapjául. Eszerint az első csoportot azok a szópárok alkotnák, amelyeknek tagjai azonos (vagy közel-rokon) jelentésűek, a másodikat azok, amelyek *ellentétes* jelentésűek, a harmadikba pedig azok tartoznának, amelyekben a szópár második tagja *fokozást, nyomosítást* fejez ki.

Ha már most számbavesszük és megvizsgáljuk a szópárokat, azt tapasztaljuk, hogy a régiek is, amelyek az irodalmi- és köznyelv közkincsévé váltak, az újabbak is legnagyobb részben az első és második csoportba tartoznak. Ime az általánosan ismertek közül olyan szópárok, amelyek azonos jelentésű tagokból állanak:² agya-főbe, ága-boga, ásó-kapa (az ilyet is azonos jelentésűnek vettem), búját-baját csillog-villog, csúznak-másznak, fűhöz-fához, hánydel-vesdel (ember), bányja-vesse, hanyódott-vetődött, helyel közzel, híre-tudta, hirtelen-váratlan, húzzák-vonják, ideig-óráig, jár-kél, jártában-keltében, gyermekeit ki tudta emelni a *kepa-kasza* rabságából (Móricz Zsigmond, *Életem regénye* 73.), kékült-zöldült, kényére-kedvére, kénytelen-kelletlen, kidült-bedült, kigyót-békát, kikent-kifent, kínnal-bájjal, lépten-nyomon, mézes-mázos, nyakra-főre, nyalta-falta, okkal-móddal, ország-világ, recseg-ropog, savát-borsát, sippal-dobbal, sírás-rívás, súgnak-búgnak, sülve-fölve, sürgés-forgás, sütés-főzés, szánja-bánja, szegről-végről, szeme-szája, színe-java, szívvel-lélekkel, szőni-fonni, tárva-nyitva, tejbe-vajba, teng-leng, térül-fordul, tenyeres-talpas, tisztelet-becsület, toldották-foldották, törikszakad, úton-módon, ügye-baja, ütni-verni, vége-hossza.

A példákat abban az alakban írtam ki, amelyben véletlenül rátaláltam. Némelyik nem is használatos, csak egyetlen megrögzött formában, mint pl. *szegről-végről, ideig-óráig, törikszakad* (= mindenáron, törikszakad, el kell utaznom). Természetesen ilyen egyalakúak a határozó igenevek és legtöbbször a melléknevek, amelyek mint jelzők szintén változatlanok. Föltűnő, hogy akárcsak az ikerszók, legnagyobb részük szimmetrikus, egyenlő szótagszámú két félből áll. Sok az olyan is, melynek tagjai hasonló hangzásúak, ahol nemcsak a szavak belső tartalmának ismétlése fokozza a hatást, hanem az akusztikai benyomás hasonlósága is. Mindenik sajátosság emeli a szópárok stilisztikai értékét, mert mindenik elárul valamit a beszélőnek, a közlőnek hangulatából is a pusztá gondolaton kívül. Nem hiszem, hogy pusztá véletlen volna az is, hogy sok esetben a szópár két alkotó eleme különböző hangrendű: *hányja-vesse, hirtelen-váratlan, jártában-keltében, sippal-dobbal, ütött-kopott*. Éppen ezek a sajátosságok tartották meg és terjesztették el ezeket a szópárokat.

Új párok folyton keletkeznek, a szókapcsolásnak ez a módja igen eleven. Ha azonban az újonnan keletkezetteket a régiekkel összehasonlítjuk, mindjárt kitetszik, hogy am azok még csiszolatlanok. Közülök bizonyára csak azok maradnak meg és lehetnek általánossá, amelyekben a régiek tulajdonságainak jórésze meg van, a többi amint fölmerült, el is merül az ismeretlenségben. Az újak közül is ideiktatok egy-néhányat, hogy az egybevetést mindenké magá is elvégezhesse: agyagos-homokos, ágaskodol-hányakodol, bűgva-morogva, csattant-pattant, csipkelődve-gúnyolódva, csúszunkban-zuhantunkban, dalolja-gajdolja, dolgaiban-ügyeiben, erejük-hatalmuk, értőjertudója, fakulását-kopását, falusias-parasztos, felelgetve-vitázva, görcsös-göröngyös, hidegrideg (ember), hullámzó-türemlő, jobbágyi-falusí, kegyes-nyájas, keresés-kutatás, kesernyégúnyos, kincset-fényét, kókadozott-kornyadozott, kötekedő-enyelgő, kötekedő-marakodó, kutató-kereső, lengett-lógott, nagyjában-egészében, nyirkos-nyers, oszlott-foszlott, öregesen-

¹ Nagyjából ezeket a szópárokat nevezi Csúry Bálint debreceni egyetemi előadásában (Történeti magyar alaktan) *összefoglaló összetételeknek*. Ez szerencsésebb elnevezés ugyan, de ebbe sem fér belé effajta szópár (A szerk.).

² A jellemzőbbeket válogattam ki ebben a csoportban is, a későbbiekben is. Minden összeírt példát közölni igen hosszadalmas volna, de fölösleges is.

alkonyosan, öregéből-nagyjából, palás-köves, páncélos-paizsos, pásztori-juhászi, pusztagás-suttogás, rengett-lengett, sörtől-bortól, suttogás-pusztagás, szeles-havas, széltől-vihartól, színes-díszes, színpadiasan-jelképesen, színre-szemre, színtelen-ízetlen, szólás-mondás, szürke-fakó, tépi-rángatja, töri-marja, űzi-hajtja, vastag-vaskos, vámon-réven, zúgna-zörögne.

Ezekből többet iktattam ide, mint a régiekből, hogy szaporaságukat igazoljam. Ezek a szópárokon ugyanazokra a sajátságokra való törekvést állapíthatjuk meg, amelyek a régieket jellemzik. Ez egészen természetes, hiszen ugyanazok a lelki tényezők, a kifejezésnek és megértetésnek ugyanaz a vágya munkál az íróban (beszélőben) akkor is, ha nem fordul a nyelv közös kincséhez, hanem a maga gazdagságából, teremtő erejéből merít, hogy szerencsés körülmények találkozása esetén maga is gyarapítsa a közvyont. Az is természetes, hogy ezek az új fordulatok nem clyan tetszetős-ekések, mint azok, amelyeket hosszú évtizedek-nemzedékek csiszoltak csillogóvá.

A szópároknek ez a leggazdagabb fajtája, de sok az olyan is, amely két ellentétes jelentésű szó kapcsolatából áll. Közülök is bémutatok egyrészről általánosan ismert, azután újabbat is, betűrendben.

Ismertek : Ad-vesz, alá-fölé, apraja-nagyja, bérces-völgyes, derűre-borúra, egyik-másik, égre-földre, éjjel-nappal, életre-halálra, előre-hátra, fel-alá, hegyen-völgyön, hosszabb-rövidebb, jobbra-balra, jóban-rosszban, jövők-menők, későbben-korábban, kisebb-nagyobb, kívül-belül, közel-távol, külső-belső, mennyre-földre, teddide-teddoda (ember), testben-léleken, télen-nyáron, több-kevesebb. *Újabbak* : állása-járása, bortivó-vizetprédikáló (vezetők), burkoltan-nyíltan, búban-örömben, ellenséget-jóbarátot, emelkedő-ereszkedő, gazdának-zsellérnek, gyorsuló-lassuló, halkabb-hangosabb, helyesléstagadás, jóval-rosszal, keleti-nyugati, kelünk-fekszünk, keresztben-hosszában, keserű-vidám, kinyitó-becsukó, komorabb-vígabb, köznyelvi-irodalmi, legényeket-leányokat, mélységben-magasságban, nyitogatása-csukogatása, oldoztam-kötöttem, örömmre-bánatra, öreg-fiatal, öröklődött-edződött, őszi-téli, régiebb-újabb, szívó-vonzó, szívó-nyomó, sík-halmos, társadalmi-gazdasági, telek-nyarak, városi-falusi, városi-vidéki, vetköztette-öltöztette, vénestül-csecsemőtül.

Az első csoportbeli szópárok tartalmi ismétlésében rejlő erőt emezekben az ellentétnek képzeletet megmozgató tulajdonsága helyettesíti. A szópárok valódi stílusértéke akkor tűnnek ki igazán, ha nem volnának kiragadva a mondatból, sőt igazában akkor érvényesülnének, akkor éreznők teljes súlyukat, ha egész, természetes környezetükben mérhetnők-mérlegelhetnők őket. Az egyes mondatok egymást támogatják, egymást erősítik. De mindenik szópár kedvéért csak egy-egy mondatot is idézni sokra menne, vagy pedig meg kellene elégednünk egy-két példával. Ez pedig ellenkezne céllal. Éppen azt szeretném megmutatni és érzékeltetni, hogy a szóalkotásnak ebben a fajtájában, a szópárokban nyelvünknek milyen gazdag kifejező eszközével dicsekedhetünk ; erről eddig nem gondoltam volna, hogy ilyen friss teremtő erejében van.

Hátra volna még a harmadik csoport, amelyet szükségből *fokozónak, nyomósítónak* mondtam. Szükségből azért, mert nem találtam rá jobbat (talán más szerencsésebb lesz), pedig nem egészen találó, hiszen mindenik szópárnak az a szándéka, hogy a közönséges, *egyszerű* szónál nyomatékosabban fejezzen ki egy fogalmat. Most is bémutatok egyrészről példát, de mert kevesebb van belőlük, régít és újat egyvégtiben : ajtón-ablakon, aratásból-cséplésből, arcát-nyakát, biborba-bársonyba, borozgatva-mulatozva, csontig-velőig, ebédjét-vacsoráját, esernyős-kalucsnis (tanár), eszem-iszom (ember), érzéketlen-bután, ételnek-italnak, étlen-szomjan, fejetlen-lábatlan, felfordító-megtagodó, hanyott-esett (emberek), háza-gazdasága, híre-nyoma, hontalannak-földtelennek, húsból-vérből, izig-vérig, kalapját-kabátját, kertek-ablakok, keservét-bánatát, kérésre-könyörgésre, kézzel-lábbal,¹ királynak-császárnak, nyakra-főre, nyaralni-fürdőzni, nyelvük-fülük,

¹ Ez a szópár a szokásoson kívül még két érdekes szólásformában fordul elő. Az egyik így hangzik : *majd megette kezét-lábát mérgében*, mondják arról, aki azért mérgekszik, hogy nem tud valami baján segíteni. A másik ez : *egész életében másnak volt keze-lába*, az olyan ember, aki nem a maga ura-gazdája, akinek örökösön más parancsol.

nyügös-bajos, ökrét-lovát, szájjal kézzel (beszélni), szála-boga, szemé-szíve, szemmel-füllel (vö. szemfüles), széket-asztalt, színük-illatuk, támadó-vádoló, térben-időben, tollas-csizmás (kurtanemesek), törni-zúzni, tüskön-bokron, tűzzel-vassal, ülik-lakják, vadászó-halászó, vártuk-lestük.

Ezek között — mint most már megítélhető — sok van olyan, amely teljes joggal tartozik a fokozó csoportba, de van olyan is, amely egyenlő joggal az ellentétesek közé is sorozható volna. Olyan szópárokat is találhatunk, amelyek egyik csoportba sem sorozhatók be kétség és ellentetés nélkül, de egynéhány kivétel kedvéért kár volna új fiókot készíteni, úgyis megszoktuk már a nyelvben a szabálytalanságokat. Mindig is több fejtörést okozott a nyelvben a kivételek számbavétele és számontartása, mint a szabályoké. Az emberek társaságában is sokkal több baj van a rendetlenekkel, összehíphetetlenekkel, mint a jámbor és kötelességtudó polgárokkal.

Még csak egynéhány különös fajtájú szópárt akarnék bémutatni. Érdekesekek azok, amelyekben ugyanannak a szónak változatai állanak egymás mellett. — Szívszagató dallamra, *keserves-keserű* előadásban ömlött elő a cigánynóta (Berde Mária, Földindulás I. 7.). — Soha könyv még annyira föl nem támasztotta halottaiból íróját, mint ez az *első-eleven* kötet (Halász Gyula, Kosztolányinak Erős várunk, a nyelv című kötetéről szoltában, Nyugat XXXIII: 1940. 285.); — az Arc de Triomphe íve alatt *véresen-vörösen* hanyatlik nyugaton a nap (Szabó Zoltán, Összeomlás 17.).

Figyelemreméltók azok is, amelyeknek egyik vagy mindkét tagja idegenből kölcsönzött szó: az elnémulás, az önmagáról megfelelőkezés *szentimentális-ábrándozó* vagy *extatikus-rajongó* állapota (Zolnai Béla, Szóhangulat és kifejező hangváltozás 131.); — Franciaország roppant sebét kontárok *boncolják-analizálják* (Szabó Zoltán, Összeomlás 176.); — az út mentén apró fogadó, a jó francia fogacók *rusztikus-barátságos* stílusában (Uo. 92.). Az első három példában körülbelül azonos jelentésű szók mintegy magyarazzák egymást; hasonlóltanak az *áspiskigyó* féle összetétel-khez, csakhogy a tagok jelentése világos. Az utolsó példa inkább ellentétes jelentésű szók kapcsolata: ami rusztikus nem mindig szokott barátságos lenni, sőt éppen ellenkezőleg. Itt tehát fölbontva azt jelentené a szópár, hogy *ámbar rusztikus, mégis barátságos*.

Az összetétel mindkét tagja idegen szó a következőkben: Úgy látszik, van a szavak ismétlésében valami *misztikus-szuggesztív* erő (Zolnai Béla, Szóhangulat és kifejező hangváltozás, 134.); — A kulturális centrumoknak mindenestre *normatív-kodifikáló* szerepük van a kiejtés terén is (Uo. 155.); Mert a valóság más, mint az itteniek *literatus-historikus* képzetoi (Magyar Nemzet III: 1940. XI. 17.); — még közelebb állottak a középkor *zsonglőr-jokulátor* fajtáihoz (Nyugat XXXIII: 1940. 426.).

Szópárok az ilyenek is: az *osztrák-magyar* hadsereg, a *német-lengyel* ellentét, a *francia-angol* együttműködés, a *szerb-horvát* egyezmény, a *svéd-norvég* perszonálunió (a fölsoroltak sajtóságosan mind a multéi). Ugyanide sorolhatók az ilyen szókapcsolatok is: a Révai-Versey vita, a Tisza-Ady ellentét, a Kovács-Szilágyi-pör stb.

Még összetételek elő- vagy utótagjaként is szerepelnek szópárok, pl. *békaegerharc*, *épkézlab*, *báztűznéni*, *kutyamacskabarátság*, *kapakaszakerülök*.

Még sajtóságosabbak a következő tagadó páros kifejezések, amelyeket nyelvészeink ugyancsak ide szoktak sorozni: *se be - se ki*, *se égen - se földön*, *se földhen - se mennyben*, *se fű - se fa*, *se füle - se farka*, *se hall - se lát*, *se ingem - se gallérom*, *se íze - se büze*, *se nem oszt - se nem szoroz*, *se pénz - se posztó*, *se sava - se borsa*, *se szeri - se száma*, *se testemmel - se lelkeimmel*, *se té - se tova*. Az mellékes dolog, hogy ezeket a szólásokat kötőjellel kapcsoljuk-é össze, vagy vesszővel választjuk el őket, mert mindenképpen összetartoznak, még szorosabban, mint az eddig tárgyalt közönségesebb szópárok.

Meg kell még emlékezmem azokról az összetételekről is, amelyek nem két, hanem három tagból állanak, tehát nem szópárok, hanem *szóhármások*: (a magánhangzó-nyújtás) *sajnálkozó-jóindulatú-mentegetőző* erősítése a mondanivalónak (Zolnai Béla,

Szóhangulat és kifejező hangváltozás, 147.); — valahol nem messze innen most *piros-véres-füstös* valóság a történelem (Szabó Zoltán, Összeomlás, 43.); — Akadtak olyanok, akik megütköztek ezen . . . a *régies-regényes-érzelmes* jeleneten (Kosztolányi, Lenni vagy nem lenni, 221. — Petőfi Szeptember végen című költeményének 3. versszakáról); — Lassanként elsajátította azt a *színtelen-szagtalan-ízetlen* nyelvet (Kosztolányi, Ertős várunk, a nyelv, 103.); — Ilyen *vidám-boldog-békésen* játszottuk el a rövid darabokat (Magyar Nemzet IV: 1941 X. 23.); — ez *ötölve-hatolva-izzadva* kinyögte házassági ajánlatát (Szentimrei Jenő, Ferenc tekintetes úr, 155.). Az utolsó azért is érdekes, mert két első tagja, az *ötölve-hatolva* minden valószínűség szerint nem más, mint az *öt-hat* számnév *-l-képzős* igei származéka: *ötöl-hatol*, azaz *hol ötöt, hol hatot mond*, tétovázik, és nyilván a régi kockajátékkal van összefüggésben. Eredetileg akkor mondhatták, amikor valaki *ötöt* vetett és mégis *hatot* mondott, csalni akart.

Első tekintetre azt hinnők, hogy az első szópárok úgy keletkeztek, hogy két azonos, ellentétes vagy rokonjelentésű szó hosszú együttélés után a rövideg kedvéért kivette az *és (s)* kötőszót és helyébe a még szorosabb kapcsolatot jelentő kötőjelet tette. *Kertész* Manó mutatott rá a Nyelvőrben arra, hogy az ilyen kötőszónélküli kapcsolatok kedvelése ősi, finnugor sajátság. Ilyen kötőszónélküli összetételből keletkezett a magyarban a *nép* és az *orca* szó is.¹ Az általánosan elterjedt szópárok között igazán csak elvétve akad egy-egy kötőszavas, ilyen *idestova, jölsalá*.

A szópárokkal való bensőbb ismerkedés egynéhány meglepetéssel is szolgáló kellemes órát szerzett nekem, aminthogy a nyelv bármely életjelenségével való foglalkozás csak kellemes lehet. Bárcsak minél többen kedvet kapnának hozzá; bizonyos vagyok benne, hogy az ismerkedésből hamarosan barátság, a barátságból szeretet válnék, amire nyelvünknek minden időben olyan nagy szüksége van.

Brüll Emánuel.

Román szavak a magyar egyetemi hallgatók nyelvében.²

A román nyelvnek nyelvünkre gyakorolt hatása ismeretes. A közigazgatás különböző ágai, a hadsereg és az iskola hatása alatt naponként belekerül nyelvünkbe egy-egy román szó. Ma már majdnem mindenki *primár-ról, primáriá-ról, prefekt-ről, prefekturá-ról, cserku-ról, percceptor-ról*, stb. beszél.

A román hatásnak legerősebb tényezője (bocsánat: *faktora*) az iskola. Állami iskolába járó diákjaink nagyon sok román szót használnak. Egyszer alkalmam volt meghallgatni néhány román állami kereskedelmi iskolába járó magyar fiú vizsgai készülődését. Meglepett, hogy a fiúknak, akik *kontabilitátéból* (= könyvvitel) készültek, minden második, harmadik szavuk román volt. 15–20 perc alatt száznál több tőlük használt román kifejezést írtam le. Magyarul készültek, mert az iskola magyar tagozatába jártak, de lépten-nyomon *agent-et* (= ügynök), *kápitál-t* (= tőke), *dátóriá-t* (= tartozás), *furnizor-t* (= szállító), *proprietár-t* (= tulajdonos), *debit-et* (= fogyaszt-

¹ L. Az *és* kötőszó multjából Nyr LII (1923), 45–49. és LIV (1925), 107.

² A rumén uralom utolsó éveiben megdöbbentő volt az, hogy a kolozsvári rumén egyetemre és más közép- meg főiskolákra járó magyar tanuló-itjúság nyelvében mennyire elszaporodtak a rumén vendégszavak. Ez idegen elemekkel terhelt diáknyelv szókincsének rögzítése és a jelenség ellen való küzdelem célzatával írta 1938-ban biztatásomra egyik tanítványom ezt a kis cikket. *Akkor* ezt nem lehetett közölni s bár most *itt* örvendetesen megváltozott a helyzet, nem tartom érdektelennek ma sem a cikket jellemző kor- és körtörténeti adatként változatlanul közreadni (A szerk.).